

Tabel B – Peremees
Ohverdamine

Aastaeg	Ohver	Toit	Kus?	Kellele?	Komme
Talv		+	jõe ääres	jõehaldjas	vožo kel'an
Talv	+	+	jõe ääres	jõehaldjas	jõ kel'an
Kevad		+	kodu	jõehaldjas	bõdd'z'õm nunal
Kevad		+	jõe ääres	vu murt	akaška
Kevad		+	kodu	bõdtsõm n'u'na	akaška
Kevad		+	põld	meža voz'mas'	akaška
Kevad	+	+	põld	esivanemad, Inmar	akaška
Kevad	+	+	põld	Kõldõs'in	akaška
Kevad	+	+	kuala	voršud	akaška
Kevad			janus'kõn		
Suvi			kodune kuala	voršud	gerber
Suvi			aas	Inmar	heinaniitmine
Suvi	+		põld	Inmar, Kõldõs'in	lõikus
Sügis			põllupeenar	meža voz'mas'	žök kuala, ošpi ortšoton
Talve algus				bõdtsõm n'un'a	pirdan s'oton

KOMIDE TRADITSIOONILINE ETTEKUJUTUS HAIGUSTE ETIOLOOGIAST

Irina Iljina. Komi, Sõktõvkar

Komi traditsioonilise meditsiini uurimisel on haiguse etioloogiaga seotud rahvapäraste arusaamade väljaselgitamine üks keerukamaid ülesandeid. Juba XIX sajandi teisel poolel nenditi, et komidel on "pisut raskepärane arusaamine

haiguste tekkest.” Traditsiooniline maailmapilt hääbub tänapäeval üha kiiremini. Etnograafiliste, folkloori- ja lingvistiliste materjalide analüüsi abil saame esile tuua komide erinevaid kujutlusi haigestumise põhjustest.

Paljusid patoloogilisi seisundeid seletas rahvameditsiin stiihilise materialismi abil. Sellest annavad tunnistust vanasõnad ja kõnekäänud, uskumusteaded ja tervise säilitamiseks mõeldud soovitusel, hügieeni-, sanitaar- ja ratsionaalse toitumise normid, temperatuurirežiimi jälgimiseks mõeldud sätted. Igakord neid ei täidetud, kuid tajuti selgelt, et reeglite eiramine on erinevate haiguste põhjuseks.

Eriti ratsionaalsed olid füüsilise ülepinge, sisselõikamise, põletuse, vigastuste jms tekkepõhjusega traumade seletused. Nende vältimiseks soovitati olla nii igapäevases elus, koduste ja majapidamistöõde juures kui töönduses ettevaatlik. Lapsi tutvustati varakult kõige otstarbekamate töövõtetega. Vanasõna sedastab: *Sintõ kõdz vidzan, as'tõ sidz žõ vidz* (kuidas hoiad silma, nii hoi ka ennast). Ägedate viiruslike külmetushaiguste põhjused avastati tavaliselt kergesti: külm ja niiskus. Hoiatati: *Kutšõm povodd'a, setšõm i pas'kõm* (milline ilm, selline rõivas).

Küllaltki paljusid haigusi seostati toitumistavade rikkumisega: nälja, alatoitluse, ühekülgse toidu, liigse kiirustamisega söömisel, riknenud toidu tarvitamisega, alkoholiga jne. Küllaldane toitumine oli rahvapärimuse järgi olulisemaks tugeva tervise tagatiseks: *Omõlik s'ojan võlad regõd kõstõ n'užõdan* (halva toiduga ajad varsti koivad sirgu). Traditsioonilise ratsiooni hulka kuulusid liha, kala, teravilja- ning jahutooted, piim ja piimatooted. Lisaks piisavale põhitoidusele tarvitati erinevaid metsataimi ja -vilju, kust saadi oluliselt lisaks üldtugevdava ja profülaktilise toimega vitamiine. Arvatavalt ratsionaalseim toidurežiim oli süüa kolm-neli korda päevas, sealjuures kindlasti sooja toitu, reeglina suppi. Üksiti rõhutatakse pärimuses tarvidust mõõdukalt ja aeglaselt süüa: *Vovti võiõn en s'oi; sinnõd berdas* (ära toitu üle rasvata - jääd pimedaks); *En termas', m'ed goršõ ves'kalas* (ära süües kiirusta, satub valesse kõrisse). Vastukaaluks laialt levinud stereotüübile “paks inimene on terve inimene” eksisteeris kujutlus, et *Kosõdinik mortõd oz i pörõs'mõ* (kõhn inimene ei vanane). Üsna hästi tunnetati alkoholi tekitatavat kahju: *Vinaõd ebõstõ n'õlalõ* (viin sööb jõu), *Vinatõ on pomav, mortõ vinaõd pomalas* (viina ära tunne, viin hävitab inimese). Mure tulevase lapse tervise pärast ja huvitatus täisväärtusliku lapse sündimisest tingis erilise tähelepanu raseda toitumisele: ta ei tohtinud alkoholi juua, vananenud toiduaineid süüa, toorest vett juua, iga toiduga seotud kapriisi täitmist peeti oluliseks.

Tervislik eluviis seostati suuresti isikliku ja üldise, ka elupaiga hügieeniga. Seda kinnitavad laialt levinud ütlemsed: *Sõstõm kerkaõ nekutšõm vis'õm oz põr* (puhtasse majja ei tule ükski haigus), *Med ne vis'nõ, kolõ sõstõma ovnõ* (et

mitte põdeda, tuleb puhtuses elada). Sauna peeti parimaks profülaktiliseks vahendiks haigestumise vastu. Enamikku nahahaigustest ja mõningaid mao-soolkonna haigusi seletati reeglina eeskätt kasimatusega.

Tervise hoidmisel peeti tähtsaks töö ja puhkuse (selle oluliseks osaks loeti und) arukat vaheldumist. Pikka und peeti laiskuse tunnuseks, ent mitmed informandid meenutavad, et eriti lapse või nooruki karmi, vägivaldset äratamist peeti kahjulikuks (erandiks on loomulikult ekstreemsed olukorrad). Polnud soovitatav äratada magajat äkitselt või käratusega: alguses soovitati nimetada vaikselt magaja nime, seejärel hüüda kõvemini ja alles peale seda äratada energilisemalt. Normide eiramine, samuti küllaldase puhkusega raske ja kurnav töötamine põhjustas rahvapärilise kohaselt täiskasvanul kurnatuse ja üldise nõrkuse, lapsed muutusid sellest päeval loiuks ja nutuseks ning öösel rahutuks.

Tajuti, et haigust võib põhjustada jõhkruks, solvamine, moraalsed traumad ja ehmatamine: *Bur s'orni-basniön vek bur, stav lõ-s'õmödlõ, a l'ök s'õrni-basniön vek l'ok, vek vis'an* (sõbralik vestlus on alati hea, aga halvast jutust saad haiguse). Erilisi vahendeid tarvitati rasedate hingerahu kaitsmiseks, mis lubab oletada, et tunnetati naise psühholoogilise seisundi ja tulevase lapse tervise seoseid.

Nähtavasti seletati mitmeid haigusi halva pärilikkusega, sest isegi kosjasobitamisel tundsid mõlemad pooled huvi, kas pruudi või peiu suguvõsas pole vaimselt alaarenenuid ja "hoogudega" isikuid. Selliste asjaolude ilmnemisel püüti abielust hoiduda.

Õigete põhjus-tagajärg seoste kindlakstegemine soodustas tõhusa profülaktilise ja ravisüsteemi kujunemist: haigusi, mille teket seletati loomulike, ratsionaalsete põhjustega, ravitseti sama ratsionaalselt. Komi rahvameditsiinis tarvitati arstimisel üle 140 taime, erinevaid loomseid ja mineraalseid aineid, tervisevett, soojendamist, erinevaid igapäevase füsioteraapia liike.

Siiski polnud iga kord õigeid põhjuslikke seoseid võimalik avastada. Paljusid, ennekõike infektsioonilisi, psüühilisi ja äkki ning kiiresti algavaid ning samuti kroonilisi haigusi seostas rahvapärilise üleloomulike jõududega. Need erinevail ajaloo epohhidel kujunenud uskumused kaotasid oma terviklikkuse ammu ning tihti on neist säilinud üksnes arhailiste uskumuste fragmendid, mis muutuvad mõistetavaks naaber- ja sugulasrahvaste usunditeadete võrdlemise abil.

Oletatavasti kujutlesid komid varem, et haigused on reaalselt eksisteerivad kurjad vaimud, kes võisid võtta materiaalse, kõige sagedamini zoomorfse kuju. Arvukates juttudes esinevad haigused elusolendeina, keda on tarvis meelitada või eemale peletada. Veel XX sajandi alguses suhtuti erilisel sellistesse nakushaigustesse nagu tüüfus ja rõuged. Majas, kus asus haige, oli keelatud käratsemine (kõvasti kõnelemine, kolistamine, laulmine), pesu pesemine, tuli pidada täielikku puhtust. Ei lubatud haigust kiruda ega isegi haigestunut ravida.

Arvati, et sel juhul haigus “külaliseks olles ei solvu ja lahkub.” Kui haige ja tema sugulased väljendavad rahulolematust haigusega või võitlevad tema tunnustega, siis haigus “võib vihastada ja viia haigestunu endaga kaasa.”

Usuti, et on võimalik vahetult suhelda sellise inimese suhtes vaenulikult meelestatud vaimuga: “... *Mõnikord enne lahkumist tänab kuri vaim pererahvast, kui need olid talle meele järgi, ja ütleb, kuhu ta siirdub. Mõnikord ütleb kuri vaim, millega talle võib meeltmööda olla. Seda juhtub väga harva.*” Haiguste ravimisel tarvitati meelitamise kõrval ka tõrjumist, haigusvaimu füüsilist hävitamist. Haiguse tõrjeloitsudes öeldi otsesõnu:

<i>Vis'õm kerala,</i>	Raiun haigust,
<i>Omõl' kerala,</i>	raiun kurja,
<i>Bura da šanja kerala</i>	roojast vaimu,
<i>Va•s'õs burdžika, šan'džika.</i>	raiun paremini, lõplikumalt kui enne.

<i>Vis'õm sutšiõdla</i>	Pistan haigust,
<i>Omõl sutšiõdla,</i>	pistan kurja vaimu,
<i>Bura da šanjasutšiõdla</i>	pistan paremini,
<i>Va•s'õs burdžika, šan'džika.</i>	hoolikamalt kui enne.

Sõnad osutavad, et haigusesse suhtuti kui reaalselt eksisteerivasse olendisse, keda kujutleti üsna abstraktsena: kindla välimuset ja iseloomulike tunnusteta. Mõnikord oli haigusdeemonil ka konkreetsem kuju. Nii on sürjala-sed mõningatel teadetal kujutlenud rõugeid naisena. See ilmub unes ja hoiatab: “Olge valmis, ma tulen.” Kui ei osata olla tema meele järgi, siis ta vihastab ja võib näo ära rikkuda. Selliseid teateid on üksikuid ja erinevalt näiteks naab-ruses elavatest venelastest pole haiguste kujutlemine antropomorfsel olendina komidele iseloomulik.

Palju tüüpilisemad on kujutlused *ševast*, kurjast vaimust, kes hiire, sisaliku, liblika, ussi, tõugu või jõhvussi kujulisena tungib inimese ihusse ja põhjustab erinevaid patoloogilisi seisundeid. Kujutlused *ševast* on paljutähenduslikud. Esitame siinkohal üldülevaate uskumustest, mis on seotud kujutlusega *ševast* kui haigustekitajast. Arvati, et nõid hoiab *ševat* oma maja keldris erilises kotikeses *ševa-tšuman*, toidab teda oma ihuga ja seejärel saadab tingimata teistele inimestele. Toidu, vee või õhuga inimese organismi tunginud, põhjustab see seal mitmesuguseid haigusi. Täna need informandid kalduvad *ševa* sissetungiga seletama paljusid kroonilisi raskesti ravile alluvaid haigusi alkoholismini välja. Traditsiooni kohaselt loeti peamiseks *ševa* olemasolu tunnuseks nõrgestavaid hüsteerilisi haigushooge, aga ka inimesele mitteomast käitumist ja jutte, sageli ka teadvuse kahestumist. Rahvapärимuse järgi jäi *ševa* inimese sisse elupäevade lõpuni ja alles pärast surma siirdus teisele inimesele. Traditsioonilise meditsiini

vahendeid peeti sel puhul väheefektiivseiks ja neid kasutati eeskätt haige olukorra kergendamiseks haigushoo ajal.

Rahvapäraste kujutelmade väljaselgitamisel seoses haigusetekitajatega pakuvad huvi teated komide erilisest suhtumisest sisalikku. Juba nimetuses *pež gag* (pagana putukas) väljendub negatiivne hinnang sisalikule kui roojasele olendile; folklooris vastandatakse teda päikesele. Ta on kuri aardevalvur, kes valdab lindude ja loomade keelt. Rahvameditsiin peab sisalikku olendiks, kes põhjustab silma- ja nahahaigusi: “Sürjalane kardab sisalikku ega võta teda mingi hinna eest pihku; on isegi uskumus, et kui sisalik läheb üle jala, hakkab jalg mädanema, kattub haavadega.” Võtšegda ülemjooksul teati, et kui kevadel näed sisalikku, haigestuvad silmad. Sellised uskumused on seletatavad, kui kõrvutame neid eestlaste usundiga, mille järgi mitmeid silma- ja nahahaigusi põhjustavad maa all elavad vaimud, “maa-alused”. Neid uskumusi on fikseeritud ka teistelt läänemeresoome rahvastelt, uurijate arvates kuuluvad need vanimasse usundikihistusse. Ilmselt tundsid seda kujutlust varem ka komid ja traditsiooniline suhtumine sisalikku on sellega seotud. Teise maailma esindajana oli ta teatud haigusi põhjustavate vaimude zoomorfseks kehastuseks.

Ennekõike ema ja last kahjustavate üleloomulike olendite hulka kuulusid majahaldjad (*olõsja*), saunahaldjad (*põvsjan aika*, *põvsjansa*, *guran'ka*), vete-haldjad (*vasa*), metshaldjad (*võrsa*). Laialt levinud uskumuse kohaselt võisid nad lapse emaihus või peale sünni ära vahetada, asendades terve inimlaste oma lapse või inimkujulise puuhaluga. Vahetusega seletati mittetäisväärtuslike, silmnähtavate füüsiliste puuetega laste sündimist, aga samuti füüsilise või vaimse arengu pidurdumist mõnedel lastel. Vahetatud lapse välimuse ja käitumise kirjeldustest ja vahetamise käigust on arvukalt memoraate maa erinevaist paigust. Esitamise siinkohal Ust-Kulomi külas G. Gabova poolt jutustatud algupärase usundilise jutu:

“Elas meie külas üks, inimese moodi, kuid suure pea ja väikese kehaga, nägu oli krimpsus. Sõi palju, ent käia ega rääkida ei osanud. Üteldi, et ta on ära vahetatud. Ja veel jutustati: elas kord küla lõpus naine. Läks sauna vastsündinud tüdruku pesema (kombe kohaselt peab esimesel nädalal last iga päev saunas leilitama) ja unustas mähkme maha. Jättis tüdruku pingile ja läks ise koju. Sel ajal vahetaski põvsjan aika lapse ära. Naine ei märganud vahetust, leilitas tüdruku, viis koju ja pani hälli. Lamaski laps 18 aastat hällis: sõi ja jõi, kuid käima ja rääkima ei õppinud.

Ja siis läksid külapoisid vaidlema, et kes on kõige julgem ja sööndab öösel sauna minna ja võtta koldest kivi. Üks pakkus ennast vabatahtlikuks, läks südaöösel sauna, sirutas käe koldesse ja äkki haaras kellegi karvane küüsisine käsi temast kinni - see oli põvsjan aika. Ja haldjas ütles: “Lasen su siis lahti, kui lubad, et tuled homme öösel ja võtad mu tütre omale naiseks.”

Poisil ei jäänud muud üle kui anda lubadus. Läks koju ja rääkis emale, mis temaga juhtus, aga ema sidus talle ümber vöö ja ütles: "Kui andsid sõna, siis tuleb seda pidada. Mine, kuid joonista saunas enda ümber söega ring, ja ära astu sellest välja ja ära võta vööd vöölt." Noormees läks järgmisel ööl sauna, tegi, nagu ema käskis ning keskööl ilmus põvsjan aika kogu oma perega. Ja nendega koos valgenäoline ilus neiu. Poiss ei kaotanud pead, tõmbas ta ringi sisse ja nad seisis seal kukelauluni. Siis kadus põvsjan aika oma rahvaga ja tüdruk ütles: "Küla serval seisab maja ja seal kiigutab naine 18. aastat hälli. Mine majja, võta laps hällist, pane lävele ja kuidas ka ema ei paluks, löö last kirvega." Noormees imestas, kuid tüdruk ütles: "Tee, nagu käskisin." Läksid selle maja juurde, noormees sisenes ja nägi - naine istub otse hälli juures. Võttis lapse välja, asetab lävele, vehkis kirvega ja kuidas naine ka ei nutnud ega palunud, löi. Ja äkki näevad, et lävel lebab lapse asemel puuhalg, mille küljest on lennanud laaste. Siis tuli tüdruk majja ja ütles: "Mina olen sinu tõeline tütar, hällis kiigutasid sa minu asemel põvsjan aika poolt pandud puuhalgu." Kõik rõõmustasid väga.

Ja ema nuhtles meid: "Lapsi, eriti neid, kellel pole veel hambaid suus, ei tohi saunas järelvalveta jätta. Ja veel parem - kui oled saunas, siis riiva teda kasvõi põlvega, muidu sa ei märkagi, millal ta ära vahetatakse."

Traditsioonilisele komi maailmapildile on iseloomulik kujutus elavate ja esi-vanemate maailma tihedast seosest. Surnud sugulaste viha, mille põhjustab aupakkumatu suhtumine nende mälestusse, traditsiooniliste käitumisnormide ja reeglite rikkumine, võis tuua kaasa haigestumisi. Komid mälestavad seetõttu sageli surnuid, viies nende hauale kuumi roogasid. Ilmselt oli hauale viidud toit surnute lepitamiseks ja haigustest vabanemiseks mõeldud ohvriroog.

Üleloomulike olendite kõrval, kes tekitasid inimestele haigusi või sekkusid nende ellu, põhjustades erinevaid haiguslikke seisundeid, arvati olevat muudki. Paljude rahvaste uskumustes seostati inimeste füüsilist ja vaimset tervist tema hinge seisundiga või mingite elujõu kandjatega - nime, varju, südame, hingamisega. Nende jõukeskuste röövimine või kahjustamine kurjade vaimude või surnute poolt põhjustas haigusi, tõi kaasa surma. "Röövitud" hinge kaitsesid ja otsisid erilised sakraalsed isikud - nõiad, šamaanid. Nimetus *nim vidzõs'* (kaitsev nimi, hinge kaitsja), mida kasutati hea ja eranditult arstimisega tegeleva nõia kohta, lubab eeldada, et sellised kujutlused olid varem tuntud ka komidel. Sellele viitab ka nimetus *vudžör* (vari), millega tähistati mitmeid kaitseabinõusid kurja silma vastu (näiteks villane lõng, võrgust vööd, peapaelad ja rätikud). Varju (*mort vudžör*) peeti tervise ja elu lahutamatuks osaks. Selle kaotamine ja kahjustamine tõi rahvapärimuse põhjal kaasa raske haiguse või surma. Ilmselt sellepärast on haigestumise vastaseid abinõusid ühendatud mõistega *vudžör*.

Hilisemasse kihistusse kuulub haiguste seletamine jumala nuhtlusega, mis tabab meid pattude eest. Selle vaatenurga teke ja levimine kuulub kokku kristluse vastuvõtmisega.

Traditsiooniliste uskumuste kohaselt pidasid komid haigestumise põhjuseks kurjade vaimude kahjustavat tegevust, inimorganismi lähetatud haigustekitajat, esivanemate maailma mõju, ühe hingesubstantsi ja selles kehastunud elujõu kaotamist. Kooskõlas vaadetega haiguste tekkele kasutati ravimisel ja haiguste tõrjumisel maagilisi võtteid, mis moodustasid koos looduslike vahenditega ühtse rahvameditsiini süsteemi.

Tõlkis Mare Kõiva

Kirjandus

1. Belitser, V. Otšerki po etnografii narodov Komi XIX - natš. XX vv, t 47. Moskva, 1958.
2. Veidemann, A. Ob ustoitšivosti nekotorõh predstavlenii o boleznyh v estonskoi narodnoi meditsine. In: VI Meždunarodnõi kongress finno-ugrovedov. Tezisõ III. Sõktõvkar, 1985.
3. Drževetski, A. Mediko-topografija Ust-Sõsolskogo ujezda Vologodskoi gubernii. Sankt-Peteburg, 1872.
4. Jemeljanov, A. Kurs po etnografii votjakov. Kazan, 1921.
5. Žakov, K. Jazõtšeskoje mirosozertsanije zõrjan. In: Nautšnoje obozrenije. 1901, nr 3.
6. Zavarin, N. O sujeverijah i predrassudkah, suštšestvujuštših v Vologodskoi gubernii. In: Vologodskije jeparhialnõje vedomosti. 1870, nr 1-5.
7. Ivanov, S. Ratsionalnoje i irratsionalnoje v meditsinskoi praktike nanaitsev. In: Vsesojuznaja konferentsija "Etnografitšeskije aspektõ izutšeniija narodnoi meditsinõ." Tezisõ. Leningrad, 1975.
8. Iljina, I. Narodnõje vratševateli komi. In: Traditsii i sovremennost v kulture selskogo naselenija Komi ASSR: Tr. IJaLI KNTs UrO AN SSSR, v 37. Sõktõvkar, 1986.
9. Iljina, I., Šabajev, J. Banja v traditsionnom bõtu komi. In: Voprosõ etnografii naroda komi: Tr. IJaLI KF AN SSSR, v 32. Sõktõvkar, 1985.
10. Nalimov, V. Zagrobnõi mir po verovanijam zõrjan. In: Etnografitšeskoje obozrenije, v 1, 2. 1907.
11. Plessovski, F. Komi poslovitsõ i pogovorki. Sõktõvkar, 1973.
12. Rotšev, J. Komi legendõ i predanija. Sõktõvkar, 1984.
13. Sidorov, A. Znaharstvo, koldovstvo i portša u naroda komi. Leningrad, 1923.
14. Sokolova, Z. Nasledstvije i predkovõje imena u obskih ugrov i svjazannõje s nimi obõtšai. In: Sovetskaja etnografija. 1975, nr 5.
15. Sorokin, P. Sovremennõje zõrjane. In: Izvestija AOIRS. 1911, nr 6.